

Марія Ярмоленко

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЗАХОДІ ТА СХОДІ УКРАЇНИ

На основі системного та порівняльно-типологічного підходів показано регіональні ідентичності Заходу і Сходу України. Відзначено вплив на них соціально-економічного й політичного фактора, міграційного досвіду населення.

Ключові слова: регіон, ідентичність, політична культура.

Maria Yarmolenko. Regional peculiarities of ethno-cultural processes in the Western and Eastern parts of Ukraine. On the basis of system and comparative — typological analysis regional identities of Eastern and Western parts of Ukraine are demonstrated. The influence of socio-economic and political factors, migration and historical experience of population are highlighted.

Key words: region, identities, political culture.

Результати численних виборчих кампаній (Президента, Верховної Ради, місцевих органів влади) в незалежній Україні засвідчили певні територіальні відмінності електоральних симпатій, які пов'язані, на нашу думку, з різними історико-географічними реаліями, культурними й мовними особливостями, ідеологічним спадком попередніх епох (держав). Слід врахувати й рівень багатоетнічності нашої національної держави, існування подвійних (і більше) ідентичностей, поляризацію суспільства у зв'язку з суперечливістю візій минулого, насамперед українсько-російських і українсько-польських відносин, політики СРСР—УРСР ХХ століття. Власне все це ще раз підтверджує: українська нація (термін без пояснення уживається в Конституції України поряд з терміном «український народ») — це «етнічно-культурна, мовна спільнота» [1, с. 260], яка перебуває у стадії самоорганізації та само-усвідомлення. Про це також свідчить зростання серед населення всіх регіонів держави ознак української громадської ідентичності, позитивні зміни у ставленні до державної символіки незалежної України тощо [2, с. 276–287; 3, с. 3–12]. Громадяни України вчаться бути державним народом, політичним народом у колі вільних демократичних держав Європи.

Як відомо, серед політиків, публіцистів та журналістів інколи побутує теза про «дві України» — одну прозахідну, а другу проросійську [4, с. 18–19, 5]. Однак це, без сумніву, є спрощеним поглядом на соціально-політичні процеси як в Україні загалом, так і в окремих регіонах, де аналіз подій (явищ) відбувається дуже часто за двома полярними категоріями: «правий — неправий», «добрий — поганий», «справедливий — несправедливий», «друг — ворог», «западенець — східняк» та ін. А тому дослідникам і медіа слід відмовитися від культивування негативних стереотипів Іншого [6, с. 18–19]. Шкідливими нині, на нашу думку, є також дискусії (зокрема, за участю такого авторитетного письменника, як Ю. Андрухович) про федералізм і можливе роз'єднання окремих регіонів нашої держави [7, с. 71–72, 76].

Не секрет, що певні регіональні особливості (поділи) спостерігалися в етнодержавності низки зарубіжних держав, які здавна вважалися національно сконсолідованими суспільствами зі стабільними політичними системами. І тут прикладом може слугувати Канада з багатотисячною українською діаспорою, а також англо- та франкомовним населенням (регіонами). Нарешті, й історичний приклад США підтверджує, що

геополітичні (зовнішні) та етнічні чинники можуть не відігравати визначальної ролі у формуванні національної ідентичності (остання була змодельована ще до формування її геополітичних та інституційних рамок) [1, с. 21–213]. Отже, мова та історичне походження не завжди і не обов'язково впливали на політичну культуру, формування національних/патріотичних цінностей. Отже, регіональні ідентичності (соціального, етнокультурного, релігійного чи мовного характеру) можуть розвиватися всередині однієї державно-політичної спільноти і через свої форми впливати на формування громадянського суспільства, патріотизму/націоналізму як колективної волі нації, форми суспільної свідомості [1].

Як свідчать експерти новітньої історії України, на перший план української історичної сцени висувалося декілька міст, кожне з яких визначало певний напрям розвитку країни. Зокрема, поряд із вагомою політично-соборною роллю Києва традиційно згадують Харків (як культурно-освітній і науково-технічний центр ХІХ—ХХ ст., столицю УСРР), Дніпропетровськ (батьківщина компартійної номенклатури СРСР—УРСР) і, нарешті, Львів як український П'ємонт, твердиня української самосвідомості та культури, центр національно-визвольної боротьби першої половини ХХ ст. Втім, столиця Галичини в останні десятиліття місію зберігання національної ідентичності передала Києву, куди переїхало чимало галицьких інтелектуалів. Водночас на політичній арені ХХІ ст. з'явилися активні політики-бізнесмени зі сходу країни, які, на думку М. Рябчука та інших експертів, і визначатимуть образ країни у найближчі роки [8]. Насамперед Донецьк, який у наслідок історико-культурних причин посів зовні протилежний щодо Львова ідеологічний полюс.

Соціологічні дослідження, проведені 2005—2007 рр. науковцями Луганського національного педуніверситету ім. Т. Шевченка, Дрогобицького державного педуніверситету ім. І. Франка і Центру з вивчення суспільних процесів і проблем гуманізму (Луганськ), ще раз підтвердили певну відмінність між регіональними спільнотами Донбасу (Луганськ і села області, Стаханов) і Галичини (Львів і села області, Дрогобич), які, однак, на думку соціологів, уже не є трагічно непереможними [9, с. 12–14]. Зрозуміло, що вказані соціологічні обстеження підтвердили позитивні регіональні

автостереотипи мешканців Донбасу і Галичини, натомість гетереостереотипи щодо полярного регіону є переважно негативними. Зокрема, більшість респондентів зі Львова (68,9 %) вважали Донбас «агресивним регіоном, який намагається насадити свої порядки у всій країні», а меншість (9,1%) — «решіоном України, що зберіг власну самобутність» [9, с. 16–18]. Утім, на нашу думку, в останні роки взаємооцінки громадськості (не політиків) двох регіонів стали толерантнішими. До цього спричинило спілкування учасників двох майданів 2004 р., поїздки донецьких спостерігачів (вчителів, інженерів, управлінців місцевих органів влади, молодих політиків) у західноукраїнські міста і села, взаємоболівання на внутрішній і особливо міжнародній арені за футбольні клуби «Шахтар» (Донецьк), «Динамо» (Київ), «Металіст» (Харків) і «Карпати» (Львів), обмін творчими професійними і самодіяльними колективами, науковцями і студентами, відпочинково-оздоровчий туризм мешканців східних областей у Карпатах (Яремче, Буковель, Ворохта, Славське, Косів), курортах Трускавця, Східниці, Моршина. Щоправда, вітчизняні туроператори ще не достатньо організують поїздки західних українців до туристично-рекреаційних об'єктів Харкова і Донецька, загалом Слобідського краю з його славним козацьким минулим, національно-культурними згромадженнями греків, татар та ін., унікальними пам'ятками природи.

Сучасний Донецьк, на думку політичного оглядача газети «День» Сергія Стукалова, можна трактувати як результат синтезу радянської і дорадянської (буржуазної) епохи в історії міста. Як відомо, робітниче населення, що з'явилося 1869 р. завдяки валлійському підприємцю Джону Г'Юзу (Юзу), докорінно змінило характер козацької слободи Олександрівки; насамперед різко зросла кількість мешканців за рахунок приїжджого люду: від 164 осіб 1870 р. до 58 тис. 1912 р. За деякими даними, на початку ХХ ст. 85% робітничого міста становили вихідці з центральних, південних і південнозахідних губерній Російської імперії і 5% іноземці, які, будучи відірвані від своїх коренів, пристосовуючись і виживаючи, визначали первісний ментальний портрет Юзівки [8]. Подальший образ міста всеросійської кочегарки — уже Сталіно (1924—1961) витворився у радянську добу. Нинішній Донецьк прагне вибороти першість не лише в економіці, але й політиці та спорті.

Дещо інший образ регіону реконструював Станіслав Федорчук, який у статті «Розпізнавання Донбасу» [10, с. 271–277]. розглядає доцільність твердження про існування нібито специфічної «донбасівської ідентичності» в контексті множення колоніальних дискурсів навколо цієї проблеми. Власне цей молодий політолог вважає образ багаторазово колонізованого Донбасу штучним, деколонізуючи цю міфологему, яка не раз зазнавала трансформацій (край розглядали то як «дикє поле», то як чистий терен для індустріалізації іноземним капіталом, то як плацдарм для більшовицького наступу). Врешті-решт, дослідник пропонує звернутися до образу «українського» Донбасу. «Не слід забувати, — наголошує автор, — що українське населення Слобожанської України та частини Донбасу пережило дві або навіть три колонізаторські навали. Перші дві припадають на час Російської імперії, коли міліарне опанування «нічийних земель»... змінилося англійським пануванням (британські підприємці мали в своїй власності найбільше землі в Донбасі); і перші, й другі однаково байдуже ставилися до населення, вважаючи його лише інструментом для досягнення власних цілей. Більшовицька колонізація Донбасу була зорієнтована на остаточне перетравлення селянських мас на пролетаріат, який мав здійснювати технологічні звернення в ім'я нової імперії... У межах цих трьох колонізаторських хвиль національне українське питання постійно підмінювалося питаннями соціальними, економічними, політичними... Для обидвох імперій — і російської, і СРСР — Донбас був регулярною базою або територією» [10, с. 275–276]. На підтвердження цієї тези С. Федорчук згадав марші шахтарів на підтримку української незалежності кінця 80-х — початку 90-х років, що яскраво засвідчили їхнє ставлення до можливості подальшого перебування в складі радянської імперії. І це, не зважаючи на те, що тоталітарний режим упродовж десятиліть прагнув міцно утримати владу в своїх руках, своїми міграційно-депортаційними акціями проводив політику «злиття націй» і формування нової, «соціалістичної» нації [11, с. 787–810].

Отже, повертаючись до образу Донбасу початку ХХІ ст., необхідно підкреслити, що окремі політичні, ідеологічні, чи мовні розбіжності в окремих регіонах України, що їх інколи дослідники подають як «цивілізаційні розлами», є лише ареалами колонізаційних впливів, які мали різну часову та змістову інтенсивність. У зв'язку з цим розпізнавання/творення образу

Донбасу в імперському, а фактично в антиукраїнському дискурсі є контрпродуктивним [10, с. 276–277].

Аналогічні думки виникають і від журналістського репортажу Євгена Шибанова «Сповідь донецького» у газеті «Дзеркало тижня» від 7 серпня 2010 р. «Донбас унікальний тим, що тут усі народи були злиті в один великий казан, — підкреслює автор. — Не дала історія часу розбігтися по кутках і облаштувати свою маленьку фортецю. Проте, як справедливо помічено, потреба в самоідентифікації в людини природна... Тільки тут і заплутатися неважко, почавши в генеалогії копірситися: і українці будь-які, на вибір, хоч із Слобожанщини, хоч із Правобережжя, і росіяни та інші представники «сім'ї народів» екс СРСР, а то й геть закордон... ці муки припиняються рішуче й просто: «Я — донецький!»... Утім, ідентичність ця доволі розпливчата. За великим рахунком, будується вона на запереченні. Все, що ми знаємо про себе, — із часткою «не». Не кияни, не «бандерівці»..., але й не росіяни! А хто ж тоді?» [12].

Далі цей автор намагається виправдати (зрозуміти) певні «радянські» стереотипи земляків: «Коли донецьких обзивають «совками», хочеться палко сперечатися, часом навіть із застосуванням такого важливого аргументу, як удар у вухо. Хоча є в цьому дециця істини. Коли від площі Леніна починається проспект Ілліча, який перетинається з вулицею Марії Ульянової, якогось там партз'їзду і спільність там «річчя» СРСР — це, безперечно, накладає відбиток на свідомість. Коли щодня з Будьонівського району їдиш на роботу у Ворошиловський або Калінінський, раптом відмовитися від цих назв — однаково, що визнати своє життя помилкою». І все ж Є. Шибалов робить оптимістичний висновок: «Слід внести ясність у ще одне питання, навколо якого багато накручено брехні. Донбас не хоче відокремлюватися від України! За двадцять років ми важко, але звикли до думки, що ми — українці. Просто трохи не такі, як усі, особливі. І якщо вся країна звикла до думки, що серед усього розмаїття її жителів є такі «донецькі українці», до розмов про відокремлення і сепаратизм ми більше ніколи не повернемося» [12]. Із цією думкою важко не погодитися.

Наведемо також оригінальні спостереження цього журналіста про місто Лева. «Вперше в житті побувавши у Львові, я несподівано легко сформулював для себе визначення, яке дозволяє коротенько описати землякам-донецьким культурну

столицю України: «Львів — це Донецьк, у якому скінчилося вугілля». Колись у Галичині знайшли нафту, і людям запаморочилося в голові від потоку легких грошей. Потім нафти не стало, рівень життя відразу впав... Але люди стали вільнішими... Як донеччанину, котрий живе у полоні своїх стереотипів, утриматися у Львові від експерименту на тему: «Що буде, якщо я принципово розмовлятиму тільки російською?» А нічого не буде. Не набіжать злі бандерівці з вигуками «чемодан—вокзал—Росія», не відвертатимуться перехожі... Львів'яни насправді поголовно розуміють російську і можуть роз-мовляти, хоча в теперішніх школах «великий і могутній» з певного часу не викладають. Це, проте, нікому не заважає — старші жителі Львова чудово пам'ятають державну мову Союзу Радянських, а допитлива молодь цілком успішно опанувала російську емпіричним шляхом. По суті, й у Львові, і в Донецьку російська мова виконує ту саму функцію — мови міжнаціонального спілкування... І, звичайно, у Львові немає відчуття, що України — дві. Навпаки. Там, усе не таке, не схоже, інше, але — рідне. Неначе у своєму домі несподівано знайшов комірчину зі старими речами, від яких смачно пахне пиллом і Історією» [13].

Як бачимо, нині історія (історична пам'ять) та мова є певним (і, сподіваємося, тимчасовим) психологічним бар'єром, який уповільнює формування загальноукраїнської ідентичності, створюючи ґрунт для існування подвійних ідентичностей, поляризації суспільства за політичними, ідеологічними та етноконфесійними симпатіями. Утім, перспективи у цьому напрямі є. Зокрема, повільно, але невпинно зростає в Україні частка росіян і українців, які вважають українську мову рідною або зручною. Адаптація місцевих росіян (2001 р. — 8,3 млн осіб) до нової етнополітичної ситуації, коли 1991 р. відроджена українська незалежність, суттєво полегшується їх близькою мовно-культурною спорідненістю з українським етносом. У зв'язку з цим проблема мовної акультатації росіян і російськомовних українців має переважно психологічний характер. І якщо у західних областях вживання росіян (зрештою, російськомовних євреїв, поляків та ін.) у нову для себе роль відбувається в основному успішно, то у східних і південних областях, особливо у Криму, цей процес тільки розпочався [14, с. 286–291].

З історією складніше: якщо Голодомор 1933 р. і сталінські репресії визнані практично всім соціумом, то з подіями

Другої світової війни/Великої Вітчизняної війни є певні проблеми [15]. Не всі жителі Сходу держави знають про бойові дії УПА і так званих провокативних «лжезагонів» УПА (створених радянськими силовими структурами) і чи не тому дехто з них болісно сприйняв відкриття пам'ятників Провіднику ОУН Степану Бандері в Івано-Франківську, Стрию, Львові, Дрогобичі, Трускавці та інших населених пунктах західного регіону. І коли 12 січня 2011 р. Вищий адміністративний суд офіційно позбавив Степана Бандеру звання Героя України, на його захист виступили депутати обласних рад Львівщини, Тернопільщини, Івано-Франківщини, представники давньої і нової хвиль еміграції [16;17].

Доречно нагадати й про те, що, наприклад, у Донецьку і Луганську до середини 80-х рр. не було жодної української школи чи дошкільного закладу, не діяли національно-культурні заклади і товариства. У Донецькій області виходила лише одна україномовна газета — «Радянська Донеччина», а видавництво «Донбас» кожен десяту книжку видавало українською мовою [18, с. 310–313]. І лише проголошення незалежності України дало поштовх до відкриття українських шкіл в містах регіону, запровадження навчання у вишах українською мовою, відродження національно-культурних товариств греків, татар, євреїв та ін. На жаль, у регіоні недостатньо розвинута туристична індустрія, до якої практично не залучаються представники Західної України.

Позатим, як свідчить спецвипуск «Донецьк Incognita» газети «День» за 22—23 квітня 2011 р., на Донеччині є унікальні туристичні об'єкти, які варто би показати галичанам. Зокрема, курортне місто Святогірськ із комплексом печерського монастиря, висіченого на крейдяній скелі над Сіверським Дінцем. Заповідник «Хомутовський степ» на півдні області зберіг незайманий куток Дикого Поля, який не бачив плуга. Неподалік Донецька — найбільший у країні штучний ліс — Великоанадольський (2543 га) з цінними родоновими джерелами. В Артемівську розташовано завод шампанських вин, де напій витримується у місцевих підвалах (26 га) за класичною технологією [19]. І цей список можна продовжити.

Отже, огляд деяких регіональних відмінностей (суперечностей) етнокультурного розвитку в Україні розкриває одну з головних проблем, що з'являються в процесі гармонізації етнонаціональної сфери, — збереження певних кризових

виявів української етнічності, загалом української політичної нації, що мають системний характер і найбільше проявляються через високий ступінь асиміляції, а ще більше — акультурації державоформуючої нації практично всіх регіонів України (хоча й різною мірою). До цього спричинила насамперед тривала дискримінаційна політика Росії — СРСР та інших сусідніх держав щодо українців [20, с. 181–191]. Таким чином, частка етнічних українців на Півдні і Сході України може досягти загрозливого стану. Проблема асиміляції українців проявляється насамперед у інформаційно-психологічній залежності від російської культурної традиції, домінуванні російськомовної преси та книги, молодіжної субкультури (естради, спортивно-розважальної індустрії). Уніфіковані псевдокультурні стандарти несуть і глобалізаційні процеси.

Влада також повинна приділити більше уваги процесам інтеграції в загальноукраїнське середовище етнонаціональних меншин, які інколи скептично ставляться до перспектив української незалежності. До цього їх прямо чи опосередковано підштовхують геокультурні та геополітичні орієнтації у напрямку до сусідніх держав, насамперед до Росії, Туреччини, Румунії, Угорщини, Польщі, куди на заробітки від'їжджають мільйони наших співвітчизників (немало їх також працює в Італії, Греції, Іспанії та Португалії). Вважаємо також, що резонансні події 9 травня 2011 р. у Львові за участю одеської «Родины», кримського «Русского единства» і львівської «Свободи» засвідчили, що у суспільстві, зокрема серед партійно-політичних (владних) еліт і ветеранських організацій, бракує політичної культури і відповідальності, а тому історичного примирення, консенсусу і толерантності треба шукати довкола загальнолюдських цінностей [21; 22; 23, с. 111–112]. До речі, провокації з червоним прапором на День Перемоги засудили не лише львівські громадські діячі, але й «Конгрес русских общин Одессы» [24, с. 7]. Травневе телешоу С. Шустера, яке відбулося відразу ж після львівських подій, засвідчило: незважаючи на провокацію, народжені в незалежній Україні діти (а серед них були львів'яни й одесити) на запитання «Чи зможуть Захід і Схід України порозумітися?» 88 % відповіли ствердно. Їх батьки виявилися ще більшими соборниками й дали справді оптимістичний результат — 96 % [25].

Зрозуміло, що реалізація програми культурної модернізації української нації потребує економічної підтримки не лише

влади, але й бізнесу, активізації громадських структур насамперед великих і середніх міст усіх регіонів держави і передусім Києва. Власне столиця має дати регіонам головні імпульси у формуванні нової культурної ідентичності України. На підсилення і підтвердження цієї тези доцільно навести думку львівського історика Ярослава Грицака: «Якщо ми формуємо громадянина — то маємо відповідати за це. Бо якщо ми поставимося до цього безвідповідально, тоді знову матимемо концепцію поділу, концепцію «Захід–Схід», «Донбас–Галичина», або–або... В Україні не йдеться про асиміляцію мусульман чи китайців — йдеться про об'єднання двох різних частин однієї держави, україномовних і російськомовних. Загроза така, що наразі працюють на розкол — є галицька опція, наша, і донбаська опція — ваша (звертаючись до істориків зі Східної України). Обидві (в межах однієї країни) не працюють і не об'єднують УСЕ суспільство. Формально кажучи, галицька опція є опцією етнічної нації, а донбаська належить до концепції політичної нації. Кожна сучасна нація є комбінацією політичного й етнічного елементу, кожна політична нація має етнічне ядро. Де це ядро, навколо якого слід єднати Україну? Галичина? Не надто вдається. Донецьк? Не хочеться. Має бути якась інша концепція. Як із цього вийти? Наш спосіб думання є «або–або». Найпродуктивніша, певно, концепція «третьої України», що лежить у Києві, який розмовляє, як Донецьк, а голосує, як Львів. Київ — це не лише столиця України, це багатомільйонне місто, де був, зрештою, Майдан» [26]. І, насамкінець, відзначимо, що культурної модернізації нації неможливо досягнути без толерантності в церковно-релігійній сфері, гармонізації мовно-культурних взаємин, деполітизації освіти і науки, насамперед національного історіописання.

1. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Григорій Касьянов // Теорії нації та націоналізму. — Київ, 1999.

2. Кононов І. Донбасс и Галичина: межрегиональное взаимодействие и изменение пространственных характеристик украинского общества / И. Кононов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. — Харків, 2005.

3. Кононов І. Його ж. Формування уявлень про просторові характеристики українського суспільства / І. Кононов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. — Харків, 2006. — Т. 1.

4. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни / Микола Рябчук. — Київ, 2002.
5. Про «дві України». Цивілізована європейська країна зобов'язала мислити категоріями не території, а Батьківщини // День. — 2010. — № 13. — 14 серпня.
6. Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації / упор. і наук. ред. Г. Касьянов. — Київ, 2008.
7. Портнов А. Упражнения с историей по-украински / Андрей Портнов. — Москва, 2010.
8. Стукалов С. Донецький синтез: У перспективі Донецьк запропонує цінності прийняти і на Заході і на Сході / Сергій Стукалов // День. — 2011. — 22—23 квітня.
9. Регіональні ідентичності в сучасній Україні та методи їх вивчення // Україна Модерна. Спеціальний випуск. Львів—Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / за ред. Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака. — Київ; Львів, 2007.
10. Федорчук С. Розпізнавання Донбасу / Станіслав Федорчук // Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність / [упоряд. О. Бетлій, К. Диса]. — Київ, 2009. — С. 271—277.
11. Даниленко В. Особливості міграційної політики Радянської держави у другій половині ХХ ст. / В. Даниленко // Україна крізь віки. Збірка праць на пошану академіка НАН України, професора В. Смоля / відп. ред. О. Онищенко. — Київ, 2010.
12. Шибанов Є. Сповідь донецького / Євген Шибанов // Дзеркало тижня. — 2010. — 7 серпня.
13. Шибанов Є. «Це Донецьк, у якому скінчилося вугілля». Донецький погляд на Львів / Євген Шибанов // Дзеркало тижня. — 2010. — 7 серпня.
14. Чаплик М. Культурне життя росіян України у 1989—2001 рр.: мовний аспект / М. Чаплик // Історичні і політологічні дослідження. — 2005. — № 3—4.
15. Див.: Друга світова війна в історичній пам'яті України (за матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / відп. ред. І. Юхновський. — Київ; Ніжин, 2010. — 247 с.
16. Ліщенко Ю. Сесія просто неба / Юлія Ліщенко // Високий замок. — 2011. — 14—16 січня;
17. «Вороги України не подолали Бандеру живого — вони бояться його мертвого»: Тернопіль, Львів, Луцьк та Івано-Франківськ стали на захист Степана Бандери // Свобода. — 2011. — 20—26 січня.
18. Болбат Т. Етнокультурная специфика Донбасса: динамика изменений (20—80-е гг.) / Т. Болбат // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. — Київ, 1999.
19. Донецьк Incognita // День. — 2011.) — 22—23 квітня.
20. Див.: Дністрянський М. Етногеографія України / М. Дністрянський. — Львів, 2008.
21. Див.: Борковський А. та ін. Звернення з приводу запланованих масштабних провокацій під час відзначення закінчення Другої світової війни у Європі / А. Борковський, Т. Возняк,

Я. Грицак, Б. Гудзяк, О. Друль, М. Зубрицька, Р. Кечур, І. Коліушко, М. Комарницький, М. Маринович, М. Рябчук, Б. Панкевич, Т. Плахтій, І. Подоляк, О. Старовойт, Т. Стецьків // Високий Замок. — 2011. — 5—11 травня;

22. Гумницька Н. Непрохані гості на Пагорбі слави у Львові. Чи адекватна реакція львів'ян? Моральний аспект проблеми / Н. Гумницька // День. — 2011. — 20—21 травня;

23. Пахарев А. Політичні інститути і процеси у сучасній Україні / А. Пахарев. — Київ, 2011.

24. Терлецький І. Червоніла Україна / Ігор Терлецький // Поступ. — 2011. — Червень.

25. Сіндюков І. Шоу з током. Практично всі телевізійні майданчики після подій 9 Травня у Львові довго і з різною мірою аналітикою, а часто й зовсім без такої, обговорювали інцидент / І. Сіндюков // День. — 2011. — 20—21 травня.

26. Грицак Я. Галичина? Не надто вдається. Донецьк? Не хочеться // Газета по-львівськи. — 2011. — 20 січня.